

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	16.11.2019
Received / Makale Geliş	08.09.2019	Published / Yayınlanma	19.11.2019

SİYASETNAME'DE DEVLET YAPISI **STATE STRUCTURE IN SIYASETNAME**

Ghorban AZİMY

Anadolu Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Doktora Öğrencisi,
Eskişehir / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0003-0708-1395

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.1554>

Reference: Azımy, G. (2019). Siyasetname'de Devlet Yapısı. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6(44), 3552-3569.

ÖZET

Nizamü'l-mülk Siyasetnameyi, Melikşah'ın, yönetimdeki hataların, eksikliklerin ortaya çıkarılması ve buna göre önlem alınması ve geçmişteki hükümet sistemlerinin tecrübelerinin yanı sıra, Türk töre ve geleneklerinin de uygulanması buyruğu doğrultusunda kaleme almıştır. Eserinde, önce bir konu hakkında bilgi verip sonra bunu destekleyecek hadisler ve hikayeler anlatmaktadır.

Eserin yapı taşı, aynen diğer siyasetnamelerde olduğu gibi adalet kavramı üzerinde durmaktadır. Devletin temeli adalet olarak görülmektedir. Adalet olmayan yerde ne hükümdar, ne halk ne de devlet kalır. Bu sebepten hükümdarın ilk ve başlıca görevi adaleti sağlamak olmalıdır. Bütün bunları yerine getirmesi gereken hükümdar ise sadece *Hak Teala*'ya karşı sorumludur. Siyasetnamede tanımlanan toplumsal yapı, özel unvanlar ve lakaplar kullanan çeşitli sınıflardan oluşmaktadır. Eserde devletin gücü, halkın refahına ve mutluluğuna bağlanmıştır. Yine burada devletin daimi ve çok sayıda farklı ırklardan oluşmuş, maaşlı bir ordusunun olmasının, güçlü devlet ve güçlü sultan için gerekli olduğu savunulmaktadır. Bu çalışmada Nizamü'l-mülk'ün Siyasetname adlı eserindeki devlet yapısı ve kurguladığı yönetim şekli incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Siyasetname, Devlet, Siyasi Yapı, Hükümdar.

ABSTRACT

Nizamü'l-mülk has written the Siyasetname in accordance with the order of Melikşah to reveal the mistakes and deficiencies in the administration and to take precautions accordingly and to apply the Turkish customs and traditions as well as the experiences of the past government systems. In his work, Nizamü'l-mülk first gives information about a subject and then tells hadiths and stories to support it.

Just like other political treatises, the building block of the work emphasizes justice. The basis of the state is seen as justice. Where there is no justice, neither the sovereign, the people nor the state remain. Therefore the first and the primary duty of the sovereign should be to ensure the justice. The sovereign who must do all this is responsible only to almighty God (*Hak Teala*). The social structure defined in the Siyasetname consists of various classes that use special titles and nicknames. In the work, the power of the state depends on the welfare and happiness of the people. Again, it is argued here that it is necessary for the strong state and the powerful sultan to have a permanent and salaried army of many different races.

In this study, the state structure and the form of administration which has been established in the Nizamü'l-mülk's Siyasetname will be examined.

Keywords: Siyasetname, State, State Structure, Sovereign.

1. GİRİŞ

Önce Malazgirt fatihi Alparslan'a, sonra da oğlu Melikşah'a vezirlik yapan Nizamü'l-mülk, devlet teşkilatında idarî, malî ve askerî alanlarda almış olduğu önlemler ve düzenlemeler sayesinde, Büyük Selçuklu Devleti'ni döneminin en sağlam teşkilatlı devleti haline getirmiştir. Onun kurduğu bu teşkilat (saray teşkilatı, askerî alandaki iktâ sistemi¹) sonraki Türk devletlerinde de bazı farklılıklarla

¹ **iktâ** kelimesi, terim olarak, devlet başkanı veya onun adına yetki kullanan merci tarafından özellikle arazi gibi taşınmaz mallarla, maden ocağı ve benzeri tabii kaynakların mülkiyet, işletme yahut faydalanma hak veya imtiyazlarının, ya da bir bölgenin vergi gelirlerinin uygun

uygulanmıştır. Hasan Sabbah'ın bir fedaisi tarafından öldürülene kadar, yaklaşık otuz yıl vezirlik yapmıştır.

Kitap yazıp hükümdarlara sunma eskiden var olagelen bir gelenektir (Doğan, 2002/12: 127-158; Doğan, 2002/13: 77-94). Nizamü'l-mülk ise kendi isteğiyle değil padişahın isteği üzerine bu eseri kaleme almıştır. Vezirliğinin sonuna doğru, gücünün azaldığı bir dönemde kaleme aldığı bu eseri yazma sebebini yine kendi cümleleriyle şöyle açıklamaktadır:

Ebu'l-Feth Melikşah-e'izzallah ensarahu şu bendenize ve diğer kullarına şöyle emir buyurdu; "Her biriniz memlekete dair düşünüp saltanatımız devrindeki aksaklıkları tespit ediniz. Dergâh, divan ve sarayımızda yerine getirilmesi gerekirken es geçilen yahut gözümüzden kaçan durumları gözden geçiriniz. Ayrıca evvelki padişahların icra etmiş oldukları halde bizim de yapmamız gerekirken icrasından geri kaldığımız durumları saptayınız. Üzerlerinde fikirler eyleyelim, bu fikirleri hayata geçirelim de din ve dünya işlerimiz yolunca yordamunca idame etsin diye gerek Selçukluların gerek başka padişahların töre ve âdetleri üzerinde mütalaa edip bu mütalaaları açık seçik olarak kaleme alarak bize sununuz..." (Nizamü'l-mülk, 2013:3).

Yukarıda da görüldüğü üzere Melikşah, yönetimdeki hataların, eksikliklerin ortaya çıkarılmasını ve buna göre önlem alınmasını buyurmaktadır. Ayrıca geçmişteki hükümet sistemlerinin tecrübelerinin yanı sıra, Türk töre ve geleneklerinin de uygulanmasını istemektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi, Selçuklu Devleti'nin yapısı sadece eski İran devlet geleneğine değil, Türk töre ve geleneğine de dayanmaktadır.

Nizamü'l-mülk'ün eserinde kullandığı tarz, önce bir konu hakkında bilgi verip sonra bunu destekleyecek hadisler ve hikayeler anlatmak şeklindedir. Fakat hikayelerin bazıları tarihsel gerçeklikten yoksun olduğu gibi, kimi hadisler de hadis ilmi açısından şüphelidir. Ancak Nizamü'l-mülk'ün buradaki amacı, naklettiklerinin doğruluğundan ziyade, bu hikayelerin ve hadislerin, kurguladığı devlet sistemini destekleyip desteklemediği olmuştur.

Siyasetname'nin konusu devlet olduğu için, ana konuya geçmeden önce devlet kavramını tanımlamak yerinde olacaktır.

Devletin varlığı, insanlar için her çağda hayati bir önem arz etmiştir. Bu sebepten devlet, ilkçağlardan itibaren toplumlar için vazgeçilmez bir yapı olmuştur. Devlet kelimesi önceleri "zafer, güç veya hâkimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi" anlamında iken, daha sonra hâkimiyete dayalı süreklilik arz eden siyasî otorite ve yapı anlamını kazanmış ve sonuçta modern anlamdaki şekline kavuşmuştur (Menekşe, 2005:194).

Devletin tanımı konusunda çok çeşitli görüşler mevcuttur. Mesela Heywood'a göre devlet, belirli bir sınır dâhilinde egemen bir hükümet yetkisi tesis eden ve bir dizi dâimî kurum aracılığıyla otorite uygulayan bir siyasî birliktir. Yine ona göre devletin çeşitli özellikleri de mevcuttur. Devlet egemendir. Toplumdaki diğer tüm birlik ve grupların üzerinde, mutlak ve sınırlandırılmamış bir iktidar icra eder. Sivil toplumun "özel" kurumlarına karşılık, devlet kurumları "kamusal" olarak tanınır. Devlet bir meşrulaştırma uygulamasıdır. Devletin kararları, her ne kadar zorunlu olarak değilse bile genel olarak toplumun üyeleri bakımından bağlayıcı kabul edilir. Devlet bir hükmetme aracıdır. Devlet otoritesi zorla desteklenir; devlet, kanunlarına itaati sağlama ve onu ihlâl edenleri cezalandırma kapasitesine sâhiptir. Bu bağlamda bir "meşru şiddet" kullanma tekeli, devlet egemenliğinin pratikteki ifadesidir. Devlet ülkesel bir birliktir. Devletin kendi ülkesi üzerindeki yetkileri coğrafi olarak tanımlanmıştır ve bu yetki vatandaş olsun olmasın, sınırları içinde yaşayan herkesi kapsar (Heywood, 2014:126-127).

Poggi'ye göre ise devlet, organizasyon olarak, içindeki bölümleri birbirinden farklı özellikler taşıyan karmaşık bir bütündür. Üniter yapısını, diğer bir deyişle, merkezi özelliğini koruyabilmesi için, her bölüme düşen yetkinin, hareket alanının, hizmet ve olanaklarının ayrı ayrı net bir biçimde belirlenmesi ve buna harfiyen uyulması şarttır (Poggi, 2014:32).

Yukarıda da görüldüğü üzere devlet, birbirinden farklı ancak birbirine tamamen bağlı bölümlerden oluşmaktadır. Devletin gücünü ve istikrarını da bu bölümlerin uyum içinde çalışması belirler. Nitekim

gördüğü kimselere tahsisini ifade eder. Bkz. Mustafa Demirci, "İktâ", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22, yıl: 2000, ss.43-47, s.43. Ayrıca Selçuklularda ikta sistemi için bkz. Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 22, yıl: 2000, ss.47-49.

Nizamü'l-mülk de eserinde devletin çeşitli birimlerinin (yönetim, askeriye, maliye vd) nasıl çalışması gerektiği hakkında, deneyimlerinden de yararlanarak çeşitli bilgiler vermiştir.

Bu çalışmada Nizamü'l-mülk'ün Siyasetname eserindeki devlet yapısı ve kurguladığı yönetim şekli incelenmiştir.

2. SELÇUKLU DEVLETİ ÖNCESİ İRAN'DA DEVLET YAPISINA GENEL BİR BAKIŞ

Genelde, Siyasetname ile ilgili İran'da yazılmış olan kaynaklarda Nizamü'l-mülk'ün görüşlerinin eski İran devlet geleneğinden etkilendiği ileri sürülmektedir. Söz konusu yazılarda Tanrı-Şah anlayışının eski İran devlet sistemine ait olduğu, bu anlayışın da İslam sonrası halifelik şeklinde devam ettiği ve Nizamü'l-mülk'ün de Selçuklu İmparatorluğunun devlet sistemini eski İran devlet sisteminden esinlenerek yapılandığı iddia edilmektedir. Günümüzde olduğu gibi eskiden de siyasi ve toplumsal yapıların birbirinden etkilenmesi gayet doğal bir olgudur. Nitekim Nizamü'l-mülk bazı noktalarda geçmişten etkilense de gerçekte eski Tanrı-Şah anlayışına dayalı devlet sistemi sadece antik İran'a ait olan bir fikir değildi, belki diğer halklar ve hatta antik İran uygarlığından önce Sümer ve Babil uygarlıkları arasında var olan bir olgu idi. Bu nedenle konunun aydınlatılması için eski İran'da devlet yapısına geçmeden önce, Türkler başta olmak üzere, eski çağlarda Tanrı-Şah/Hükümdar yönetim sistemi ile ilgili bazı örnekler verdikten sonra eski İran'da devlet yapısına kısaca değinilmiştir.

Dünyada ilk kez devlet kurumunu oluşturan Sümerler'deki (M.Ö.4000) *Tanrı-Şah* yönetim sistemi şöyleydi: En eski kanun koyucu olan Lagaş Kralı Urukagina (M.Ö.2350), Lagaş Sülalesi döneminde sade bir vatandaş olarak yaşarken, adaletsizliğe isyan edip, bir ihtilal gerçekleştirmiş, sonra da bir Adaletnâme ilan etmiştir. Bu Adaletnâme Sümerce yazılmış olup, içeriğinde önceki yönetimin despot ve adaletsiz uygulamalarından ve halkın bunlardan şikayetlerinden bahsedilmiştir. Yine burada krallığın Baş Tanrı tarafından Urukagina'ya verildiği, onun da ülkeye kesin hükümler yerleştirdiğinden (adalet getirdiğinden) söz edilmektedir. Metnin sonunda ise Lagaşlılara özgürlüklerinin geri verildiği yazmakta ve Tanrı Ningirsu ile yapılan bir sözleşme bulunmaktadır. Sonraki asırlarda ise karşımıza İsin şehrinde kendi adıyla anılan kanunu olan Lipit-İştar çıkmaktadır. Bu kanunda akıllı çoban Lipit-İştar'ın halkın ağzından şikayetleri silmek, düşmanlığı, isyanı silahla geri çevirmek ve adaleti tesis etmek üzere Tanrı Enlil tarafından hükümdarlığa çağrıldığından ve tanrının sözlerini ülkeye yerleştirdiğinden, halka özgürlüklerini, eşitliği verdiğinden ve adaleti tesis ettiğinden bahsedilmektedir. Ayrıca kanunda Lipit-İştar, kendisinin Tanrı Enlil'in oğlu olduğunu, ağlama, şikâyet ve isyanı kapıdan çevirdiğini, ağlama ve inlemeyi yasak bir şeye dönüştürdüğünü, gerçek ve doğruluğu tecelli ettirdiğini anlatmaktadır. Yine burada babanın evladını, evladın da babayı desteklemesi gerekliliğinden ve babanın evladıyla, evladın da babayla dayanışmasının Lipit-İştar tarafından sağlanması gerekliliğinden bahsedilmektedir (Genca, 2009:16-18).

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi adaletin yerleşmesi için öncelikle tanrı ile bir sözleşme yapılmalı, yani kral adaleti yerine getirebilmek için Tanrı tarafından görevlendirilmeli ve ona karşı bu konuda sorumlu olmalıdır. Yine kralın halkın iyiliği için çalışması, onların özgürlüğünü, eşitliğini sağlaması, sıkıntılarını gidermesi gerekmektedir.

Diğer bir örnek de Hammurabi'nin (M.Ö. 1750) iktidar şeklinde mevcuttu. Kırk üç yıl başta kalan Hammurabi gücünü Tanrı'dan almıştır. Yaptığı bütün askeri faaliyetleri, yıl adlarına vermiştir. Mesela otuz dokuzuncu yılına "Hammurabi'nin tanrılar Anu ve Enlil'in güçleri sayesinde Subartu ülkesi ve düşmanlarının tümünü cezalandırdığı yıl." adını vermiştir. Böylece bir tarafta başarılarını yazarken, bir taraftan da bu başarıları tanrılar sayesinde elde ettiğini, yani onların onayını aldığı ifade etmektedir. Hammurabi, kanun ve cezaları içeren toplam 292 kanunda da tanrısal destekten bahsetmeye devam etmiştir. Kendisini ülkedeki adaletin sağlayıcısı olarak nitelemiş, Tanrı Marduk tarafından, devletin barış içinde yönetilmesi ve refaha kavuşturulması için nasıl seçildiğini anlatmıştır (Pekşen, 2016:61).

Eski Türk devlet sistemine bakıldığında ise, Hun döneminde Çinlilerin tuttuğu kayıtlardan, Türklerde de bu tür inanışların olduğu anlaşılmaktadır.

Ch'an-yü, Luan-ti ailesinden gelmiş [ve] halkı onu "Ch'eng-li Ku-t'u Ch'an-yü" olarak tanımıştır. Hsiung-nu'lar "Göge" "Ch-eng-li" derler, oğul karşılığında da "Ku-t'u"yu kullanırlardı. Ch'an-yü [sözü] ise enginliği gösterir, [dolayısıyla] bu [unvan] "Gök gibi engin" olduğunu ifade ederdi (Onat, Orsoy ve Ercilasun, 2004:7-8).

Her ne kadar metinde Hun hükümdarına “gök gibi engin” denildiği yazsa da oğul anlamına gelen “Ku-t’u”yu da unutmamak gerekir. Bu sebepten “Ch’eng-li Ku-t’u Ch’an-yü”nün, “engin göğün oğlu” anlamına gelmesi daha mantıklıdır. Kaldı ki, Gök-Türklere ait Orhun Yazıtları’nda da hükümdarların tanrı tarafından tahta oturtulduğu yazmaktadır.

Yukarıda Türk Tanrısı, Türk mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiş. Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye babam İleriş Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinde tutup yukarı kaldırmış olacak (Ergin, 2007:13).

Eski İran’ın padişahlık ve hükümet teorisinde padişah, Farrah İzadi’ye (Ferri İzedi-Tanrı nuruna) sahiptir. Yani şah diğer insanlardan üstündür ve tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Bu inancıya göre padişah tanrı tarafından seçildiği için, yalnız tanrının karşısında sorumludur. Tanrı tarafından seçildiği için, meşruiyetini de halktan değil tanrıdan almaktadır. Böyle bir durumda padişah halkın tüm siyasi, toplumsal ve ekonomik varlıklarının da kaynağı sayılmaktadır. Böylece padişah istediğinde birinden alır ve istediğinde de birine bağışlayabilir. Başka bir deyişle onun kelamı kanundur ve kanun onun kelamıdır. Ama realitede zaman zaman halk padişahın zulüm ve basiresizliğine karşı isyan da etmiştir. Elbette buna göre de bu padişahlık teorisinin de bu duruma bir izahı olması gerekiyordu. Bu izah da Ferri İzedi’nin padişahın alınması (tanrı tarafından) ile açıklanmaktadır. Yani normal şartlarda halkın padişaha karşı isyan etme hakkı yoktu. Eğer bir halk isyan edip hükümdarı tahtan indirmişse, o zaman demek ki halkın isyanından önce zaten tanrı nuru padişahın uzaklaşmıştı. Yani halktan önce tanrı padişahı indirmiş demektir. Nurun padişahın çekilmesinin iki sebebi vardır. Birincisi tanrıya karşı isyan etmek, yani Allahlık iddia etmek, ikincisi ise halka zulüm etmektir (Katozyan & Mohammad, 2011:89). Ancak belirtmek gerekir ki, Nur veya padişahın tanrı tarafından seçilmesi sadece İran’a ait bir şey değildi (Katozyan & Mohammad, 2011:86).

Milattan önce İran coğrafyasına hâkim olan Akhemenid/Hahameniş’lerin (M.Ö.550-330) dini inançları hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir. Fakat Herodot ve Estrabon gibi eski Yunan tarihçilerin aktardıklarından az da olsa bilgi edinebiliyoruz. Bunun yanı sıra Hahameniş hanedanının kurucusu I. Darius/Daryuş ve haleflerine ait kitabelerde dini inançları ile ilgili kısıtlı bilgi mevcuttur. Kitabelerde, Ahura Mazda büyük tanrı olarak geçmektedir. O, gök ve yeri, insanı ve mutluluğu yaratandır. Padişahı tahta oturtan ve onu düşmanlarına galip getiren tanrıdır (Pirniya, 2011:1247).

“Hahameniş’lerin toplumsal ve ekonomik yapısı birkaç sınıftan oluşmaktaydı. Hahameniş hanedanına mensup kesim, toplum piramidinin en üstünde yer almaktaydı ve özel ayrıcalıklara sahipti. Bu aristokrasi sınıfının tepesinde ise saltanat hanedanı yer almaktaydı. Hanedan reisleri aynı zamanda mülkiyet ve büyük arazilere sahip olup, izin almadan saraya giriş çıkış yapabiliyorlardı. Vergi ödemekten muaf olup elçilik ve komutanlık gibi görevler de onlara verilmekteydi. Aristokrat sınıfı mülkiyetlerinde bulunanlar üzerinde geniş yetkiye sahipti. Vergi toplama, kanun çıkarma ve askeri güç bulundurma yetkileri vardı. Tarım arazilerinin çoğu hükümet ve padişaha aitti. Ayrıca padişah istediği zaman bu arazileri istediği kişiye bağışlar veya devredebilirdi. Nehirlerin büyük bölümü padişaha ait olup, suları çiftçilere satılmaktaydı. Herodot’a göre sulama sistemi padişahın kontrolündeydi ve her şehir veya kabileye su tüketimi kotası koyarak büyük miktarda gelir elde ediyordu. Su ve su şebekelerinin padişahın kontrolünde olması, halkı hükümete bağımlı kıldığı gibi, onları padişahın emrinde de tutuyordu. Yine Herodot’un aktardığına göre halk susuz kaldığında eşleri ile beraber saraya gidip, ağlayıp sızlayarak su talebinde bulunuyorlardı. Padişahın toplumsal dayanağı hanedan reisleri ve kent idarecileri idi. Söz konusu sınıf vergi toplama yetkisine sahipti. İstediklerinde halktan kendileri için ek vergi de toplayabiliyorlardı. Bu sınıf öyle bir maddi güce sahipti ki şahlık hanedanları yıkıldıktan sonra da ayrıcalıklarını korumuşlar, İslam’ın İran’a hâkim olmasına kadar devam etmişlerdir. Diğer bir sınıf ise çiftçi ve zanaatkârlardı. Bu sınıfın görevi üretim ve imardı. Zanaatkâr sınıf, sonra çiftçi kesimden ayrılmış ve çiftçiler, zanaatkârların bir alt sınıfı olarak sayılmıştır. Genelde çiftçiler padişaha ait arazide çalışmakta olup, serbestçe yer değiştirme hakkına sahip değildi. Bunların dışında köleler vardı ki taşınabilir mal olarak sayılmaktaydı ve alıp satma, miras veya hediye edilebilmekteydi” (Rezaholi, 2012:160-161).

Herodot, Perslerin toplum yapısıyla ilgili şunları yazmıştır:

Yolda rastlaşanlar birbirlerine yaklaşırlarsa bu, onların aynı toplum katından olduklarını gösterir; günaydın yerine ağızdan öpüşürler, eğer biri öbüründen biraz daha aşağı

kattansa, o yanaktan öpülür, eğer çok daha aşağı kattansa, bir dizini yere koyup öbürünün karşısında secde eder (Herodotos, 1973:72).

Sasanilerin ilk yıllarında yazıldığı tahmin edilen Tensorname'de, eski İran padişahlarının önemli görevleri arasında imar ve refah işlerinin olduğu yazmaktadır. Tensor'un Gonşesb'e yazdığı mektupta, padişah Erdeşir'in eski harabeleri imar ettiğinden, su kanalları açtığından ve yeni şehirler inşa ettiğinden bahsedilmektedir. Refah ve imar, padişahın adaletinin ayrılmaz bir parçası sayılmaktaydı. Aslında eski İran'da adaletin temeli toplumun sınıflandırılmasına dayanıyordu. Toplumsal sınıfların korunması, her sınıfın kendi sınırları içinde kalması ve birbirine müdahalede bulunmalarına engel olma padişahın görevlerinden biri idi. Zerdüş dininin ortaya çıkışı ve Geştasb'ın bu dini benimsemesiyle birlikte, din ve devlet ilişkisi artmış ve padişahlar yaptıkları eylemlere dini de katmaya başlamışlardır (Allahyari, Froughi ve Morsalpour, 2010:19-20)

“Sasanilerin devlet yapısı hakkında tarihçi ve sosyologlar arasında herhangi bir fikir birliği mevcut değildir. Bazıları bunların devlet yapısını kölelik sistemi sınıfına koyarken, bazıları da sınıfsal, hatta feodal bir kategoride değerlendirmektedir. Sasani sisteminde hâkim olan değer ve normlara bakıldığında ise kan ve ırka gösterilen hassasiyet, toplumun kendi isteği ile yer ve mekan değiştirmesinin yasaklanması ve toplumsal hareketliliğin olmaması, gruplar arası evlenme, özellikle hâkim kesimler arasındaki mahrem evlenmeler, toplumsal aidiyet ve işlerin miras olarak nesilden nesile aktarılması gibi özellikler nedeniyle, siyasal ve toplumsal yapının daha çok Kast sistemine benzediği görülmektedir. Ayrıca Sasani toplumu kan bağı ve mülkiyete dayalı olarak, yöneten ve yönetilen olarak da iki gruba ayrılmaktaydı. Eski aristokrat hanedanları, din adamları, askerler, bürokratlar gibi sınıflar yöneten sınıftaydı. Söz konusu sınıf, siyasal, toplumsal ve ekonomik alandaki hâkimiyetlerinin yanı sıra dini, askeri ve bürokrasiyi de tekelinde tutuyorlardı. Aynı zamanda grup içi hiyerarşik bir yapıya da sahiptiler. Yönetilen sınıf ise tüccar, zanaatkâr ve çiftçilerden oluşmaktaydı. Bu sınıf, toplumun çoğunluğunu oluşturmasına ve üretimi gerçekleştirmesine rağmen, siyasal-toplumsal bir konuma sahip değildi” (Sasanpour ve Moftakhari, 2011:81). Yine Sasanilerdeki bazı toplumsal gelenekler de aristokratik ayrıcalıkların devamına ve kalıcı olmasına yardımcı oluyordu. Hanedanlar arası mahrem evlilikler, alt sınıfın çocuklarının eğitim almasına imkân tanınmaması bu geleneklerdendir (Enayat, 1998:65).

Bu gibi toplumsal ve siyasal adaletsizliklere karşı sonraki yıllarda Maniheizm/Manizm ve Mazdekizm/Mezdekizm gibi yeni dini anlayışlar ortaya çıkmış ve toplumda ezilen kesimler tarafından da destek görmüştür. Neticede bir dizi toplumsal isyanlar çıkmıştır. Bu isyanlar sonucu Enuşirvan, birtakım siyasal ve toplumsal reformlar yapmak zorunda kalmıştır. Böylece ikinci sınıf aristokratlar yani dihanlar (orta boy toprak sahipleri), azadan (aristokratlar) ve esveran (süvari birlikler) gibi ikinci sınıf aristokratlar bir üst sınıfa yükselmiş ve din adamları ile eski aristokratların güçleri de sınırlandırılmıştır. Fakat bu reformlar alt sınıfın durumunda köklü bir değişikliğe yol açmamış ve hükümetin sınıfsal yapısı İslamın İran'a hakim olmasına kadar devam etmiştir. İslamın İran'a girişiyle birlikte siyasal yapı aristokratik esasa dayalı padişahlıktan hilafete doğru değişmiştir. Toplumsal yapı da yeni dini kurallara göre değişime uğramıştır. Mülkiyet ve vergi toplama usulleri değişmiş ve Zerdüş dini bir köşeye itilip, Sasani dönemindeki değerlerin yerini İslamın dini değerleri ve hukuku almıştır (Sasanpour ve Moftakhari, 2011:81-82).

İslam sonrası dönemde ortaya çıkan halifelik ise padişahlığın yerini almış ve işlevi de değişmiştir. Örneğin Abbasi halifesi Memun halifelüğün görevlerini, Allah'ın hükümlerini yaymak, mazlumun hakkını zalimden almak, Müslümanları korumak, İslam düşmanlarına karşı cihat yapmak ve Müslümanlara yardım etmek olarak tanımlıyordu. Söz konusu haklar İslami dönemde, padişahın reayaya² karşı sorumluluğu olarak tanımlanıyordu. İslam sonrası İran hükümdarları ise kendilerini tanrının yeryüzündeki temsilcisi olarak adlandırmaktan çekinmişlerdi. Ancak Emeviler döneminde halife unvanı, Allah'ın yeryüzündeki temsilcisi olarak kullanılmaya başlandı ve Abbasiler döneminde de devam etti. Halife bu vesile ile diğer bölgelerdeki hükümdarların hükümetlerine de meşruiyet sağlamaktaydı. Adalet kavramı da önceki döneme göre değişikliğe uğradı. Adalet, eski İran'da

² **Reaya**, İslâm dünyasında yönetici konumundaki askerî tabaka ile ulemânın dışındaki vergi mükellefi halkı ifade eden bir terim olmuş, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne haraç ödeyen gayri müslim tebaa için de kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Öz, “Reâyâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 34, yıl: 2007, ss.490-493, s.490.

toplumsal sınıfların korunması anlamına gelirken, İslam sonrası, hakkı haklıya vermek ve yoksulların elinden tutmak olarak tanımlanmıştır (Allahyari vd., 2010:20-21).

Aşağıda, yukarıda verilen bilgiler ışığında Siyasetname’de verilmiş olan Selçuklu dönemi devlet yapısı incelenecektir.

3. SİYASETNAME’YE GÖRE İDARİ YAPI

3.1. Hükümdarın Yetki ve Görevleri

Önceki kısımda da bahsedildiği üzere, eski devlet geleneklerinde, Türkler de dâhil olmak üzere, hükümdarların tanrı tarafından milleti yönetmek üzere seçildikleri kabul edilirdi ve bu sebepten özel ve kutsal bir kişilikleri vardı. Nitekim aynı durumu Siyasetname’de de görmekteyiz. Nizamü’l-mülk, hükümdarların Allah tarafından özel yeteneklerle donatılarak halkın başına getirildiğini ve hükümdar aracılığı ile de insanlar arasında düzeni sağladığını aşağıdaki sözleriyle ileri sürmektedir.

Allahü Teâla her çağda halk arasından birini seçerek onu hükümdarlara yaraşır birtakım özelliklerle donatır. Dünya işleri ve cihan ahalisinin kamu düzeninden onu sorumlu kılarak fitne ve kargaşa kapısını onun eliyle kapatır. Adaleti sayesinde hoşça zaman geçirip kendilerini güvende hissetmeleri ve idaresine duacı olmaları için insanların gönlünde ve gözünde ona dair derin bir saygı uyandırır (Nizamü’l-mülk, 2013:11).

Nizâmülmülk, sultanı bütün ülkenin huzur ve refahından doğrudan doğruya sorumlu bir kişi olarak görmekle beraber, siyasî icraatı konusunda onu halka karşı sorumlu görmemektedir. Sultanın kamu işleri ile ilgili sorumluluğunda da onun kutsal hakkını savunan bir tutum içindedir. Sultanları halka karşı değil Allah’a karşı sorumlu kabul etmekte ve kıyamet gününde Allah’ın huzuruna çıkarılacak sultanın, teb’asına nasıl davrandığı konusunda sorgulanacağını ifade etmektedir. Yine Sultanın Allaha karşı mahcup olmamak için kendisine karşı sorumlu olan hükümet yetkililerinin yaptıklarını da sıkı bir şekilde denetlediğini yazmaktadır. “Hükümdarlar öte cihanda mahcup olmamak için hiçbir şey kendilerinden gizli kalmamaları için bütün bu işleri dikkatle icra ederlerdi” (Nizamü’l-mülk, 2013:18).

Siyasetnâme’deki bakış açısına göre, mülk yani ülke, üzerindeki milletle beraber hükümdara emanettir. Ülkeyi yönetmeye ehil olması da Allahın kendisini seçmesinden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sultanın da kendisine emanet edilen ülkeyi yönetirken, yine ehil kişileri görevlendirmesi gerekmektedir. Çünkü onun hükümdarlık meşruiyeti de görev verdiği kişilerin ehil olmalarına bağlıdır. Ayrıca hükümdarın seçtiği kişilerin görevi kabul etme zorunlulukları vardır (Sezer & Sezer, 2015:520-522).

Siyasetname’de mülk ve millet hükümdara ait olduğundan, devletin en üst ve temel karar mekanizmasının merkezi iradeyi yansıtan sultanda olduğu gözlemlenmektedir. Ülkedeki kamu düzeninden sorumlu tutulan hükümdar aynı zamanda adaletin tesisi ve insanların kendilerini güvende hissedecekleri bir ortamın sağlanmasından da mesuldür (Özmen, 2014: 205-206).

Ülkenin refah ve huzurundan sorumlu olan hükümdarın bu konuda yapması gereken çok şey vardır. Nizamü’l-mülk’e göre, neredeyse halkın yaşaması için gereken her şeyi hükümdarın yapması gerekmektedir. Bir başka deyişle aşağıda verildiği üzere hükümdar, ülkede siyaset, eğitim, ekonomi, din ve askeri düzen olmak üzere bütün alanlarda otorite sahibidir.

Öte yandan hükümdar cihanı bayındır kılar. Taşradan yeraltı suları için kanallar açar; ırmaklara yataklar yaptırır, büyük suların akışı için köprüler inşa eder, yerleşim birimlerini düzenler, tarlaları ekime elverişli kılar, surları yükseltir, yeni şehirler kurar, yüksek yapılar ve görkemli meskenler tesis eder, ana ve işlek yollarda konaklar bina eder; ilim taliplileri için medreselerin inşasını buyurur. Böylece bu kubbede hoş bir seda baki bırakır; kazandığı duaların sevabına da diğer cihanda nail olur (Nüzamü’l-Mülk, 2013: 12).

Elbette hükümdar bu yaptıkları ile tarihte iz bırakacağı gibi, halktan aldığı dualarla da ahirette saadete kavuşacaktır. Yine Siyasetname’ye göre, Hükümdar Allah tarafından seçildiği için, çok sayıda üstün özelliklere sahip olması da doğaldır. Bunlar:

Güzel bir çehre, temiz ahlak, adalet, civanmertlik, yiğitlik, binicilik, ilim, envai çeşit pusatları kullanma mahareti, muhtelif sanatlara vakıf oluş, Allahu Teala ’nın yarattıklarına şefkat ve merhamet, vaat ve adaklarına vefa, dinde istikamet, pir u pak bir itikat, Hakk

Teala'ya kulluğu sevmek, teheccüd ve nafîle oruçlara riayet, din bilginlerine saygı göstermek, zahit ve dervişleri aziz ve muteber tutmak, ilim ehlini himaye etmek, hikmet sahiplerine muntazaman sadaka vermek, yoksullara iyilik eylemek, küçük dereceli memurlara ve hizmetkarlara müşfik olmak ve zalimlerin kökünü tebaadan kazımak (Nizamü'l-mülk, 2013:13).

Nizamü'l-mülk'e göre, Allah, ancak liyakat ve itikadı ölçüsüne göre birisine devlet ve memleket vermekte, onu hükümdar kılmaktadır. Bu sebepten hükümdarların Hakk Teala'nın rızasını gözetmesi gerekir. Bu rıza da ancak halka yapılan ihsan ve lütuf ile sağlanabilir. Tebaanın duası daim olunca da memleket ayakta kalır ve gelişir. O padişah da bundan nimetlenir hem bu dünyada hem diğer dünyada saadet bulur (Nizamü'l-mülk, 2013:13-15).

Yine Nizamü'l-mülk'e göre dinin muhafazası ve icrası da padişaha aittir. Aynı zamanda din ulemasını dinleyip Kuran ve dini hükümleri onlardan öğrenmesini de tavsiye etmektedir. Fakat bu, padişahın dini âlimlerin etkisi altında kalması anlamına gelmemektedir. Çünkü aşağıda da görüleceği üzere, dinin koruyucusu din alimleri değil, padişahın bizzat kendisidir. Ayrıca din alimlerinin aldığı maaş miktarı da hükümdarın yetkisi dahilindedir. Bu da dini ulemanın padişahın emrinde ve ona bağlı olduğu anlamına gelmektedir. Bu sebepten Padişahın ülkeyi yönetmesi sırasında adalet, huzur ve refahı sağlaması için onları dinlemesi sadece bir tavsiye niteliğini taşımaktadır. Yazınının başında da işaret ettiğimiz gibi padişah tanrı tarafından seçilmiş özel bir kişidir ve din ve dünya ona emanettir. Yani padişahın bunları yerine getirmesi adaletinin bir parçası olarak sayılmaktadır.

Din işlerinin tetkiki, farz ve sünnetlerin muhafazası, Allahu Teala'nın buyruklarının icrası, din ulemasına ihtiram ve geçimlerini beytülmalde temin ve tayin, zahit ve dervişleri aziz tutmak padişahların üstüne vaciptir... Dini, dünyevi konularla ilgili takınacağı tutum, izleyeceği çözüm yolları hakkında aydınlandığı takdirde yüksek vicdan, adalet ve muhakeme gücü sayesinde hiçbir dini eğri, mezhebi bozuk kişi onu hak yoldan ayıramaz; memleketinde kötü emeller ve sapkınlıklar ortadan kalkarak muazzam işler icra eder. Kendi devrinde ahlaksızlığın, yolsuzluğun ve ihtilafların kökü kazınır. Hakkaniyetli eller kuvvet kazanarak bozguncular hüsrana uğrar (Nizamü'l-mülk, 2013:77).

Yukarıdan itibaren verilmeye çalışılan Siyasetname'deki hükümdar ile ilgili görüşleri şu şekilde özetleyebiliriz:

- Padişah Allah tarafından seçilmiş ve bu yüzden de özel bir kişidir.
- Allah tarafından seçilmesinden dolayı, hükümdarın pek çok iyi özellikleri vardır. İyi huylu, temiz ahlaklı, adil, civanmert, yiğit, iyi bir binici, ilim sahibi, muhtelif sanatlara vakıf vb.
- Hükümdarın görevi halkın refah ve huzurunu korumak ve adaleti sağlamaktır.
- Dinin muhafazası ve icrası da yine padişaha aittir.

3.2. Adalet

Siyasetnâme'nin yapı taşı, aynen diğer siyasetnamelerde olduğu gibi adalet kavramı üzerinde durmaktadır. Adalet kavramı yalnızca yönetebilmek olarak değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal hayatı düzenlemenin ve bunları ayakta tutabilmenin de temelidir. Bu eserin yönetim açısından en önde gelen şartı adalettir. Adaletin olmadığı yerde zulüm ortaya çıkar, zulmün olduğu yerde de düzen olmaz. Sonuçta devlet de kalmaz (Yılmaz & Yamaner, 2015:508).

Adalet, devlet işlerinin idaresinde merkezi bir yerdedir. Onu bu merkezde tutacak olan ise hukukun üstün kılınmasıdır. Ancak Siyasetname'de bahsedilen hukuk, ilahi kaynaklı ve bu sebepten de istisnai bir üstünlüğe sahiptir. İlahi kuralların dikkate alınmaması durumunda, gazaba uğranacağı öne sürülmektedir. İdarecilerin, özellikle hükümdarın adil olması ancak hukuku üstün tutarak mümkün olur. Her kim olursa olsun adalet onun üstündedir. Yine her kim olursa olsun, suç durumunda kadının huzuruna çıkarılır, gerekirse zor kullanılabilir. Nizamü'l-mülk bu konuda Sultan Mahmud, Ali Nuş Tekin ve gözde adamlarının bir şarap meclisinden geç vakitte dağılması ve sonrasında Ali Nuş Tekin'in

kuşluk vakti evine giderken yakalanıp, muhtesib³ tarafından kırk sopa yemesini örnek gösterir. Ona göre böyle bir olay yaşanmasının sebebi, devlet düzeninin ve ceza sisteminin temellerinin sağlam oturtulması ve hukukun fark gözetmemesi ve herkese aynı uygulanmasıdır (Sezer & Sezer, 2015:522-523).

Nizamü'l-mülk, Siyasetname'nin başında padişahın reyaya karşı adaletli davranmasını beyan eder ve padişahın Allah'ın katında cevap vereceğini vurgular. Yani cevap vereceği makamın halk değil, Allah olduğunu ifade eder. Hükümetin devamı ve bekasının adalete bağlı olduğunu söyler. Peygamberden hadis getirerek konunun ne kadar önemli olduğunu göstermeye çalışır. “*Saltanat küfür ile devam bulur; amma zulüm ve gaddarlıkla paydar kalmaz*” (Nizamü'l-mülk, 2013:15).

Aynı zamanda Arap ve Acem şahlarından da çeşitli örnekler getirerek, padişahı adil olmağa davet eder (Amouei & Kalantari, 2010: 77-78).

Ona göre Padişah, hayvanlar konusunda bile adaletli davranmalıdır. Çünkü adaletli bir padişahın askerleri ve emir altındaki fertleri de onun huyunu benimserler, böylelikle halk da rahat eder. Bunun olumlu sunucunu da her iki dünyada görürler. Nizamü'l-mülk'e göre zulüm doğada kargaşaya yol açar. Başka bir ifade ile adalet, düzenin korunmasının ve hükümdarlığın devamının temelidir. Bu da padişahın iktidarının devam etmesine neden olur. Yani adaletin sağlanması siyasi düzenin sürdürülmesi için esastır (Khalilipour & Rashedmohassel, 2016:35)

Ona göre padişahın haftada iki gün divan-ı mezalime oturup, aracısız olarak bizzat, haksızlığa uğramış insanların uğradığı adaletsizlikleri düzeltmesi gerekir. Hükümdarın böyle bir iş yaptığı duyulunca, zulüm yapanlar da ceza alacakları korkusuyla doğru yolu seçerler. Böylece hiç kimse haksızlık ve yolsuzluk yapmaya yeltenemez (Nizamü'l-mülk, 2013:17).

Eserde bununla ilgili şu hikâye anlatılmaktadır:

Eskilerin kitaplarında okuduğum kadarıyla, Acem şahlarının kahir ekseriyeti [Sasaniler], bir alanda toplanmış zulme uğrayanları daha iyi görmek ve tek tek dertlerine çare olmak için, atların sırtlarının üzerine kurdukları, tahtadan yüksekçe bir mahfil yaparlar imiş. Bunun sebab-i hikmeti şu idi ki; eğer padişah büyük kapılar, müstahkem kaleler, dehlizler ve perdeler ardında bir yerde oturursa art niyetliler, kütü maksatlılar ve zalimler mazlumların padişahın huzuruna çıkmalarını engelleyerek, şikayetini dillendirmekten alıkoymuşlar (Nizamü'l-mülk, 2013:17-18).

Nizamü'l-mülk öncelikle yargı ve yargılama işinin Allah ve peygambere ait olduğunu, Onlardan sonra da padişaha mahsus olduğunu söyler. Çünkü o halifenin temsilcisidir ve padişah bu yetkisini başka kişilere devredebilir. Yani sultan, kadılara karşı en güçlü ferttir. O, adaletin sağlanması için muhtesiblerin işe alınmasına vurgu yapmaktadır. Ona göre her şehirde fiyat ve tartıların denetlenmesi için muhtesibler istihdam edilmelidir. Bunun yanında muhtesiblerin toplumsal görevleri de vardır. Bu görevler adaletin sağlanması için insanların bireysel faaliyetlerini de denetleyebilmektir (Sarafrazi, 2013:65).

Nizamü'l-mülk, eserin pek çok yerinde çeşitli hadislerden bahsederek, çeşitli hikâyeler anlatarak hükümdarın adil olması gerektiğine vurgu yapmıştır (Ergan, 1999:33-34). Ona göre, görevli memurlara, halka nazik davranmaları, vergiyi nezaketle istemeleri, mahsullerini toplamadıkları sürece onlardan mal talep etmemeleri salık (tavsiye) verilmelidir. Ayrıca Padişah da tahsildarları sürekli denetlemeli, kanunlara aykırı davrananı, haksız gelir sağlayanı hemen cezalandırmalıdır (Nizamü'l-mülk, 2013:27-28).

Dergâhtan mütemadiyen padişahın desturu olmaksızın, teklifsizce nice gulam⁴ gönderildiğinden ötürü halk sıkıntılara maruz kalmaktadır. Bu gulamlar haksız yere haraç kesmektedir. 200 dinar meblağlık bir davadan gulam gidip kendisi de ekleyerek 500 dinar talep etmektedir. Bu durumda reaya yoksul düşmekte ve vergisini vermekte gecikmeler

³ **Muhtesib**, hisbe (genel ahlaki ve kamu düzenini koruma) faaliyetlerini yerine getiren, hesap işlerinden anlayan memura verilen isimdir. Ayrıca vali'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe ve nazirü'l-hisbe de denir. Bkz. Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 18, yıl: 1998, ss.133-143, s.133.

⁴ **Gulam**, eski İslam devletlerinde orduda, idarede ve sarayda çalıştırılmış köle ve esirler. Geniş bilgi için bkz. Mustafa Zeki Terzi, “Gulam”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, cilt: 14, yıl: 1996, ss.178-180.

olmaktadır. Çok önem arz eden bir mesele olmadıkça gulamın gitmemesi ve gittiği takdirde de ferman-ı aliyyle gitmesi gerekir (Nizamü'l-mülk, 2013:99).

Bunun yanında ikta sahibi olanların da kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında, reayadan başka bir şey almaya hakları yoktur. Böyle yaparlarsa reayayı yoksulluğa iterler. Böyle bir haksızlık olursa, hemen geri verilmesi gerekir. Reayanın bu haksızlığı bildirmek için divana gelmesine de engel olunmamalıdır.

Bundan gayrısını eyleyen ikta sahibinin görevine son verilip iktasına el konulması ve ibret-i alem olsun diye kınanmaı emrolunur. Onların mülk ve milletin sultana ait olduğunu iyi bellemesi gerektir (Nizamü'l-mülk, 2013:41).

Selçuklularda uygulanan ikta sisteminde, reayanın haklarının korunması için, ikta sahiplerinin reayayı zor durumda bırakmayacak düzeyde vergi almalarına izin verilmişti. Eğer reayadan herhangi bir kimse böyle bir haksızlığa uğrarsa, sultan ya da büyük divana başvurma hakkına da sahipti. Ayrıca Selçuklu idaresi, vergi ve hukuk düzenlemelerinin halkın yararına olmasına da dikkat etmişti. Mesela Tuğrul Bey devrinde, yarıya varan miras vergileri ile şehirlerden alınan pek çok vergi kaldırılmış, halkın rahat etmesi sağlanmıştır. Melikşah devrinde ise mülk ve aile hukukunu koruyan yasalar çıkarılmıştır. Örneğin Mekke yolunda her bir hacıdan yedi kırmızı altın dinar alınması sonlandırılmıştır. Yine ikta sistemi Bizans, Sasani, Emevi ve Abbasi devletleri dönemde de uygulanan bir sistemdi. Ancak Büyük Selçuklu Devleti zamanında özellikle Nizamü'l-mülk ve Sultan Melikşah devrinden itibaren bu sistem belirli bir düzen içinde ülkenin dört bir yanında uygulanmıştır (Ağırnaslı, 2014:114-115).

Yine Nizamü'l-mülk, en büyüğünden en küçüğüne kadar, bütün yöneticilerin zulmü önlemek için çabalamaları gerektiğinin üzerinde durur. En baştaki padişah eğer adaletsiz olursa, onun emrindeki herkesin de adaletsiz olacağını, Allah'ı unutarak zalim olacaklarını söyler. Bu sebepten Allah'ın gazap ve öfkesinin her tarafa yayılacağını, sonuçta ülkenin de harabeye döneceğini ileri sürer. Ayrıca adaletsiz padişahların çok günahları olduğu için de kısa ömürlü olduklarını ve onların ya öldürüleceğini ya da padişahlıklarının el değiştireceğini söyler (Ergan, 1999:35-36).

Ayrıca, padişahın doğru yoldan sapmaması, adalet ve insafının artması için, haftada bir veya iki kez din âlimlerini huzuruna çağırıp, Hak Teâlâ'nın emirlerini bizzat onlardan dinlemesi gerektiğini, böyle yapması halinde de kendi döneminde ahlaksızlığın, kötülüğün kökünün kazınacağını ve böylece "hakkaniyetli eller kuvvet kazanarak bozguncular hüsrana uğrar. Bu âlemde adı iyi olarak anılırken diğer cihanda da nice menzillere nail olarak büyük sevaplara ve sonsuz kurtuluşa erer ve dahi halk onun devrinde ilim tahsiline daha fazla rağbet eyler." demektedir. Yine ona göre, padişah din âlimleriyle görüşürse kötü inançlı birisinin onu yanıltmaya gücü yetmez ve zamanla da hüküm ve Kur'an yorumlarını öğrenen padişahın yüksek vicdan, adalet ve muhakeme gücü de artar (Nizamü'l-mülk, 2013:77-78).

Siyasetnâme'ye göre, "adil" olma, hükümdarın sahip olması gereken en önemli vasıftır. Adaletin tesisi hem sultanın halkını adaletle yönetmesiyle hem de insanlararası ilişkilerde adaletin çiğnenmesine izin vermemesiyle mümkündür. Bu sebepten sultan belirli zamanlarda insanların dertlerini dinlemeli, çözümler üretmeli, adalet dağıtmalıdır (Türkdoğan, 2010:424).

Nizamü'l-mülk, adaletin gerçekleşmesini şu şarta bağlar: "Padişahlara şanı yüce Hakk Teâlâ'nın rızasını gözetmek gerektir. Hakk Teâlâ rızası halka yapılan ihsan ve onlar arasında yaygınlaştırılan lütuf ile sağlanır. Tebaanın hayır duası daimi olunca o memleket ayakta kalır ve her geçen gün gelişir." Yine anlattığı bir hikayede hükümdarın adil olmasının Hak katında ne kadar önemli olduğunun da altını çizer. *Peygamber efendimizden şöylece nakledilir ki: 'Bu cihanda halka idarecilik yapanlar, mahşer günü huzura elleri bağlı getirilirler. Şayet adil imiş ise, adalet onun ellerini çözüverir ve cennete ulaştırır; yok eğer zalim imiş ise zulmü ellerini bağlar ve elleri boynundan zincire vurulmuş bir şekilde onu cehenneme götürür'* (Nizamü'l-mülk, 2013:15-16).

Sonuç olarak yukarıda verilen bütün bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Nizamü'l-mülk, devletin temelini adalet olarak görmektedir. Ona göre adalet olmayan yerde ne hükümdar, ne halk ne de devlet kalır. Bu sebepten hükümdarın ilk ve başlıca görevi adaleti sağlamak olmalıdır. Bunun için de gerektiğinde halkı ile yüz yüze görüşmeli, onların şikayetlerini bizzat dinlemeli, adalet dağıtmalıdır. Yine emrindeki yöneticilerin halkı ezmesini, onlara zulüm etmesini de önlemelidir. Bütün bunları yerine getirmesi gereken hükümdarın sorumluluğu da Hak Teala'ya karşıdır. Hükümdar hem bu dünyada hem de diğer

dünyada rahat etmek istiyorsa, ilk önce adil olmalı, halkının adil yönetildiğinden emin olmalıdır. Adaleti ülkesinin her yerine tesis etmelidir.

3.3. Ordu

Askeri açıdan, Nizamü'l-mülk daimi ve profesyonel bir ordunun yaratılmasından yanadır. O, Alparslan'ın ölümünden sonra, çekirdeği köle (gulam) ve Türkmenlerden oluşan bir orduya güvenmenin imkansız olduğu kanısındadır. Ona göre, Türkmenlerin bütünlük içinde kalmaları imkansızdır. Kendisi daimi bir ordunun yaratılması için çaba göstermiştir. Bütün bunlara rağmen Türkmenlerin Selçuklu ordusundaki değerinin de hafife alınmasından yana değildir. Ancak daimi ordunun önemini ve kabiliyetinin, aşiretlere dayalı bir ordudan daha iyi olacağını da bilincindedir. Ona göre askeri yapı gulamlardan oluşmalıdır. Çünkü gulamlar kriz dönemlerinde daha iyi görev yaparlar (Sarafrazi, 2013:68).

Saraya alınan bir gulamın iyi yetiştirilerek, tecrübe sahibi yapılarak yükseltilmesinden yana olsa da, onun çok kısa sürede üst mertebelere gelmesinden yana değildir. Bu konuda Samaniler zamanında gulamlarla ilgili olarak uygulanan âdetin güzelliğinden bahseder. Bu devlette gulamlar, bulunduğu hizmetin ölçüsü, sahip olduğu kabiliyeti ve liyakatı oranında zamanla yükseltilmişlerdi (Nizamü'l-mülk, 2013:151).

Nizamü'l-mülk gulamların ne kadar değerli olduğunu âlimlerin şu sözleriyle açıklamaktadır:

Tek itaatkâr köle bin evlattan evla ve makbul

Evlât, baba ölsün isterken, bin yaşasın der kul (Nizamü'l-mülk, 2013:167).

Yine Nizamü'l-mülk, ordunun katışıksız tek bir ırktan oluşmasına da karşıdır. Bunun tehlikeler doğuracağına inanır. Orduda her soydan asker bulunması için çaba sarf edilmesi gerektiğine inanır. Sultan Mahmud'un ordusunun da Türk, Horasanlı, Arap, Hindu, Guri ve Deylemlilerden oluştuğunu söyler. Yine ona göre, kavimlerin her biri, başkalarının kendileri için savaş meydanında iyi olmadığını söylememesi için, canla başla savaşır (Nizamü'l-mülk, 2013:143-144).

Askere ödenecek maaş ve istihkakın kesin hükümlere bağlanmasından yanadır. İktâ sahiplerinin istihkaklarını kararlaştırıldığı üzere elden almalarını, iktâ sahibi olmayan gulamların alacağı miktarın da tayin edilmesini önerir. Hükümdara bağlılıklarının devam etmesi için, bizzat padişahın maaşlarını vermesinin en iyi yol olduğunu söyler. Bunun yanında İktâ sahiplerinin, süvari bölüklerinde herhangi bir sebeple meydana gelen eksikliği bildirmeleri de Nizamü'l-mülk'e göre önemli bir konudur (Nizamü'l-mülk, 2013:141-142).

Ona göre, orduda görevlendirilmiş olan bendeganlar (köleler), bazı işler için ihtiyaç duyulduğunda çağrılabilirler; fakat vazifeleri bittiğinde derhal gönderilmeleri gerekir. Bu köleler ferman çıktığında herhangi bir zorluk çıkarmadan buna uymalıdır (Nizamü'l-mülk, 2013:149).

Nizamü'l-mülk ayrıca, bir askerin herhangi bir ihtiyacı olduğunda, önce bu ihtiyaçlarını bir üstüne bildirmesi gerektiğini söylemektedir. Ona göre vasıtasız olarak direk isteklerini iletmelerine izin verilirse, o zaman üstlerine saygıları kalmaz. Yine üstlerden birisi kendinden kıdemli birisine saygısızlık ederse, ast ve üstün belli olması için, onun cezalandırılması gerekir (Nizamü'l-mülk, 2013:175).

Siyasetname'de Türkmenlerle ilgili bilgiler de verilmektedir. Nizamü'l-mülk, sayıları oldukça fazla olan Türkmenlerin çok sorun çıkarmasına karşın, onların devlet üzerinde oldukça büyük hakkı olduğunu da itiraf etmektedir. Onların devletin kuruluş sürecinde çok fazla sıkıntı çektiğini kabul etmekte, Türkmenlerin, sonuçta hükümdarların ırkından olduğunu söylemektedir. Bu sebepten Türkmenlerin orduya alınması ve devlete bağlanmaları konusunda şunları tavsiye etmektedir:

... onların evlatlarından 1.000'ine maaş yazılıp her daim hizmetle meşgul edilmelidirler. Hizmet adabını ve silah tutmayı öğretmeli, insanlarla kaynaştırmalı, bu işe gönül koymak, gulamlar gibi hizmette bulunmak, önyargılarını kırmak ve ihtiyaç görüldüğünde 5.000 veya 100.000 nefer gulamlar gibi tanzim ve teçhiz edilerek gulam olarak sarayda bulundurulmalıdır. Bu şekilde onlar devletten de nasiplerini alarak hoşnut kılınırken, melik de övgülerine mazhar olur (Nizamü'l-mülk, 2013:147).

Bu satırlarda da görüldüğü üzere, Nizamü'l-mülk, Büyük Selçuklu Devleti'ni kuran Türk unsurlara neredeyse acımaktadır. Türkler, kendi kurdukları devlette görev almak için Nizamü'l-mülk'ün insafına kalmış gibi durmaktadırlar. Maalesef Türkler, Orta Asya haricinde kurdukları bazı büyük devletlerin yönetiminden bir süre sonra dışlanmışlardır. Büyük Selçuklu Devleti'ni Oğuzların Kınık Boyu kursa da bir süre sonra İran topraklarını tamamıyla ele geçirip, oradaki bürokrasinin etkisi altına girince, yönetimden, Sultan hariç dışlanmışlardır.⁵ Aynı durum daha sonra yine Oğuzların bu kez Kayı Boyu'nun kurduğu Osmanlı Devleti'nde de yaşanmıştır. Osmanlı, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u ele geçirmesiyle imparatorluğa geçiş yapınca, yönetim devşirmelerin eline geçmiş, yine Türkmenler dışlanmışlardır (Uzunçarşılı, 2006:11).

Sonuç olarak Nizamü'l-mülk, devletin daimi ve çok sayıda farklı ırklardan oluşmuş, maaşlı bir ordusunun olmasından yanadır ki güçlü devlet ve güçlü sultan olabilsin diye.

3.4. Güvenlik

Devletin iç huzurunu sağlamak için güvenlik güçlerine ihtiyaç vardır. Bunların yanında hükümdarlar gerektiğinde ülkesinde neler olduğu hakkında bilgi edinebilmek için istihbarat görevlileri de kullanmışlardır.

Devletin varlığı, padişahın iktidarının devamı ve toplumun huzur ve refah içinde yaşaması ciddi, güvenilir ve hızlı bir istihbarat ağı ile mümkündür. Bu durumu Nizamü'l-mülk de çok iyi anlamış olacak ki, eserinin pek çok yerinde güvenlik konusundan bahsetmiştir. Aynı zamanda hükümdarın devleti yönetirken gerekli tedbirleri alabilmesi için sürekli bir soruşturma içinde bulunması, bu amaçla her yere haberciler göndermesi gerektiğinden söz etmiştir (Şimşir, 2015:73).

Nizamü'l-mülk güvenlik konusunda Sultan Mahmud'u överken, Sultan Alparslan'ı ise eleştirmiştir. Sultan Mahmud'un her yere sahib-haber ve casuslar gönderdiğini, birinin haksız yere başkasının tavuğunu el koyması halinde bile, sultanın bundan haberi olduğunu ve olayı soruşturduğunu övmektedir. Sultan Alparslan'ın, düşmanlarını kendisine iyi gösterecekleri ve dostlarını da kötü gösterecekleri çekincesiyle sahib-haber tayin etmek istememesini "Eğer ki hal bu minval üzere ise itimada şayan ve dini bütün bir sahib-haber olması yeğdir. Cümle hasetçilerin şerrinden emin olması için padişahın da ferasetli ve işinin ehli olması gerektir." sözleriyle eleştirmektedir (Nizamü'l-mülk, 2013:93).

Padişahlığın gereklerinden birinin de yakın veya uzak, asker ve halkın ne durumda olduğundan haberdar olması gerektiğini savunan Nizamü'l-mülk'e göre, eğer padişah reayasının durumundan haberdar olmazsa, halk onun gafil, ihmalkâr ve gaddar olduğuna inanmaya başlar. Şöyle ki;

Şayet padişah olan bitenden haberdar da tedbir almıyorsa zulme rıza gösterip zalimlere ortak olur; yok eğer haberdar değilse ahmak, aymaz kara bir cahildir.... Bu sebepten mutlaka bir sahip-habere ihtiyaç vardır. Cahiliye devrinde İslam'a kadar her asır ve çağda hükümdarların her şehirde hayır olsun şer olsun her meselede malumat sahibi olan bir sahip-haberleri olagelmıştır. Bir şahıs bir tavuk yahut bir saman torbasını gasp etmişse padişah bunu 500 fersahlık mesafeden duyup, gasp edene gazaplanarak cezasını verirdi. Böylece diğerleri padişahın tetikte olduğunu, her yere adamlarını yerleştiğini bilirlerdi (Nizamü'l-mülk, 2013:85).

Sahip-haber ismini taşıyan bu adamlar ülkedeki kötülükleri engellemeye yardımcı olurlar. Bu sebepten bu işi yapacak kişilerin büyük ölçüde şahsi menfaatleri peşinde koşmayan, hiçbir zan altında bulunmayan kişiler arasından seçilmesi ve doğrudan padişaha bağlı olmaları gerekir. İşlerini hakkıyla yerine getirebilmeleri için hazineден maaş verilmelidir. Böylece halk padişaha isyan etmeyeceği gibi ona bağlı da kalacaktır (Nizamü'l-mülk, 2013:86).

Bunun yanında hükümdarların, adamlarının nasıl çalıştıklarını da gizlice takip etmesi gerekir. Çünkü onların yapacakları hatalar, ülkenin güvenliğini tehlikeye düşürebileceği gibi, sonuçta devletin çöküşüne de sebep olabilir.

Görevlerini noksansız yerine getirip getirmediğini görmek için padişahın, vezirleri ve mutemetleri gizlice sürekli denetlemesi lazımdır... (Nizamü'l-mülk, 2013:29).

⁵ Büyük Selçuklu Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 1995.

Nizamü'l-mülk'ün o dönemde, devletin nasıl casus kullanacağı hakkındaki fikirleri de ilginçtir. Elbette, kendisinin de dediği gibi, eserindeki bilgileri geçmiş eserleri inceleyerek elde etmiştir. Nitekim casuslar konusunda eski çağlardaki devletler içinde Çinliler de oldukça ileri gitmişlerdi. Büyük Hun Devleti'nin güçlü zamanlarında, onlara karşı ittifak bulmak için gönderdikleri casus, Hunlara esir düşüp yıllarca onların yanında kaldığı halde, hiçbir zaman görevini unutmamış, neticede Hunlarla ilgili öğrendiklerini yıllar sonra da olsa bir rapor halinde devletine sunmayı başarmıştı (Eberhard, 2007:95-96)

Nizamü'l-mülk, ülkede hiçbir şeyin gizli kalmaması, meydana gelen ve tehlike arz eden bir olaya anında müdahale edilebilmesi için casuslara ihtiyaç olduğunu söylemektedir.

..kulaklarına çalınan her şeyi padişaha ulaştırarak, tacir; seyyah, sufi, yoksul, sakatatçı kılığında, dört bir yana casuslar salınmalıdır... Öte yandan casuslar reyanın iyi kötü bütün hallerinden padişahı haberdar kılmışlar; padişah da Adudu'd-devle'nin yaptığı gibi onların öcünü almıştır (Nizamü'l-mülk, 2013:101).

Yine hükümdar stratejik yerlere de düzenli olarak haberci göndermelidir ki, geniş bir alanda meydana gelen herşeyden haberdar olduğunu gösterebilsin. Bunun yanı sıra işlerin aksamaması ve saltanatının güvende olması için bu habercilerin ihtiyaçlarını da karşılamalıdır (Nizamü'l-mülk, 2013:117). Yine herhangi bir bölge ile ilgili maksatlı olarak kötü bir haber gelirse, padişah onu araştırmak için gizlice has adamlarından birini göndermelidir. Bu şekilde neden bu tür bir haberin yayıldığını da öğrenmiş olur ve ona göre önlem alabilir (Nizamü'l-mülk, 2013:193).

Nizamü'l-mülk, elçilerin nasıl karşılanacağı ile ilgili bilgi verdikten sonra, elçilerin ne maksatla ülkelere gönderildikleri hakkında da bilgiler vermektedir. Ona göre elçiler hiç de masum niyetlerle bir ülkeye ziyarete gelmezler. Hükümdarları tarafından kendilerine verilmiş çok sayıda vazife ile birlikte ülkeye gelirler. Bu vazifeleri doğrultusunda elde ettikleri bilgileri kendi padişahlarına sunarlar. Böylece padişah da yeri geldiği zaman bunları kullanır. Elbette Nizamü'l-mülk'ün kendisi de bir devlet adamı olarak başka ülkelere gönderilen elçilere ne tür emirler verildiğini çok iyi bilmektedir. Bu sebepten aşağıdaki gibi uzun bir liste yazabilmiştir.

Kavranması zaruri olan bir başka husus da şu ki: Padişahlar sanıldığı gibi yekdiğerine elçileri sırf haber ve mektupları iletinler diye göndermemektedirler. Elçileri yollamakta irili ufaklı yüzlerce niyetleri vardır. Örneğin ordusunun aşır aşamayacağını anlamak için yolların, geçitlerin ve nehirlerin vaziyetinden haberdar olmak, atların yemleyeceği yerleri tespit etmek, ilgili yere tayin edilen memurların kim olduklarını teşhis, söz konusu padişahın ordusundaki asker sayısını, levazimat ve techizatının miktarını, sofrası ve meclisinin niteliğini, dergâhının tanzim şeklini, çevgân ve av ile arasının olup olmadığını, huyu suyunu, ihsan ve gayretini, kılık kıyafetini, davranışlarının nasıl olduğunu, zalim yahut adil, genç yahut yaşlı mı olduğunu, illerinin mamur mu bakımsız mı olduğunu, ordusunun kendisinden razı olup olmadığını, raiyyetinin zengin mi fakir mi olduğunu, cimri mi cömert mi olduğunu, işlerde ihmalkâr mı itinalı mı olduğunu, vezirinin liyakati, takvası, sipah-sâlârlarının tecrübeli ve savaş deneyimi geçirmiş olup olmadıklarını, nedimlerinin işlerinin ehli ve hoş-eda olup olmadıklarını, bu padişahın nelerden haz nelerden nefret ettiğini, şarap tesiriyle şen şakrak ve hoş sohbet olup olmadığını, işlerinde dini emirler gözetip gözetmediğini, şefkat ve himmet sahibi olup olmadığını, şuurlu yahut ebleh olup olmadığını, nüktedan yahut resmi olup olmadığını, oğlanlara mı kadınlara mı düşkün olduğunu öğrenirler (Nizamü'l-mülk, 2013:133-134).

Siyasetname'de, Büyük Selçuklu Devleti'nden önce ve sonra da uygulanan, devletin güvenliği için ele geçirdiği ülkelerin beylerinden rehin isteme hakkında şunlar yazılmıştır:

Henüz itaat altına alınmış olan Arap, Kürt, Deylem ve Rum emirlerine evlad yahut biraderlerinden birini beraberlerinde 500'den asla daha az olmamak şartıyla 1.000 neferle rehine olarak dergaha göndermeleri emredilmelidir.... (Nizamü'l-mülk, 2013:145).

Sonuç olarak Nizamü'l-mülk'ün güvenlik ile ilgili tavsiyelerinin çoğu istihbarat işleri ile ilgilidir. İktidarın devamı ve halkın refah ve mutluluğu için, hükümdarın gerekli tedbirleri alması gerektiğinden bahsetmektedir. Bu tedbirler arasında padişahın pek çok yere casuslar göndermesi, sahib-haber kişiler tutması yer almaktadır. Yine padişahın, saltanatı ve ülkenin güvenliği için sürekli soruşturma içinde

olmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca ülkeye gelen elçilerin bir istihbarat üyesi gibi bilgi toplamak amaçlarının olduğunu ve buna göre hareket edilmesi yani önlem alınması gerektiğini tavsiye etmektedir.

3.5. Ekonomik Düzen

Selçuklu devlet sisteminin temelini askeri güç oluşturmaktaydı. Eğitim ve öğretim elit tabakaya mahsustu. Güç uygulaması teoride İslam adına olsa da uygulamada sultanın yetkisi ve kontrolündeydi. Siyasal yapıdaki değişiklikler toplumsal sorunlara sebep olmuş ve tarıma bağlı üretim sisteminin kontrolü de devlet eline geçmişti. Bu da devletin otoritesinin daha da artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde bir tür ikta sistemi yürürlüğe girmiştir. Söz konusu iktalar padişah ailesi ve emirlere verilmekteydi. Bu kişiler arazilerin kullanımını kendi isteklerine göre çiftçilikten otlak arazilerine dönüştürebiliyorlardı. Bu da uzun vadede tarıma dayalı ekonomiyi zayıflatmaktaydı. Bir başka ikta da saray ve divan işleri memurlarına verilmekteydi. Bu ikta sahipleri arazilerde yerleşik değildi. Genelde gelir elde etmek için bu kişilere verilirdi. Bunun yanında coğrafi yapı ve iklim özellikleri de yaşam biçimi ve ekonomik düzeni etkilemekteydi. Bu da ister istemez siyasal düzen ve yapının oluşumunu etkiliyordu. Genelde Selçuklu imparatorluğu dönemindeki siyasal ve toplumsal yapının şekillenmesinde rol oynayan husus, fetihler meselesidir. Zira imparatorluğun siyaseti fetih ve toprak genişletme üzerindeydi. İmparatorluğun merkezinde bulunan arazilerin genelde askeri işlevi vardı ve askerlerin mülkiyetinde bulunan bu araziler vergi toplama kaynağıydı. Tarihi kaynaklara göre Selçuklu döneminde beş çeşit ikta bulunuyordu: Divan iktaları, askeri iktalar, emir ve komutanlara verilen iktalar, özel iktalar ve hassa araziler.⁶ Selçukluda ikta sisteminin genişlemesi, hükümetin gelirlerinin düşmesine sebep olmuştur (Ahmadzadeh, 2015:46-49).

İkta sisteminin temelleri Orta Asya ve Kuzey Horasan'da aranmalıdır. Nitekim Gazneliler döneminde bazı şehirlerde topraklar, Selçuklulardaki ikta sistemine benzer şartlar altında verilebiliyordu. Selçuklular kurulduktan sonra ise ikta sistemi her yere yayılmıştır (Dinç, Sayın & Halow, 2012:107-108).

İkta sisteminin şahsi menfaatlerden arındırılması, bir düzene oturtulması ve sağlıklı işleyebilmesi için çeşitli öneriler getiren Nizamü'l-mülk, ikta sahiplerini merkeze karşı sorumlu tutmuş, onların halkı ezmemesi, haksız kazançlar elde etmemeleri için daima denetlenmeleri ve yeri geldiğinde cezalandırılmaları gerektiğini salık vermiştir. Böylece güçlü bir iktidar ve devletin devamı sağlanmış olacaktı. O, ikta sahiplerinin kendilerine tahsis edilenden fazlasını almalarının ne tür sorunlara yol açacağını şöyle anlatmıştır:

İkta sahibi olan kişilerin, kendilerinden tahsil etmeleri istenen mal dışında reayadan bir şey almaya hakları yoktur. Bu şekilde tahsil ettikleri takdirde, reayanın kendisi, mah, zevcesi, evladı, arazi ve mülkü muhafaza altına alınmış olur. İkta sahipleri bu mal üzerinde daha fazla hak iddia edemez. Ve dahi eğer reaya maruzatını arz etmek için divana gelmeyi arzu ederse onlara mani olunmamalıdır. Bundan gayrisini eyleyen ikta sahibinin görevine son verilip iktasına el konması ve ibret-i alem olsun diye kınanması emrolunur (Nizamü'l-mülk, 2013:41).

Nazırların haksızlıklara karşı bizzat vergi toplama usulleri ve elde edilen gelirler hakkında soruşturma yapmasını, nahiyeye ve şehirlerde neler olup-bittiği ile ilgili bilgi almak için de buralara güvenilir, namuslu naibler göndermesi gerektiğini önerir.

Emeklerinin karşılığı ve maaşları raiyyetin sırtında bir kambur olup yeni sorunların ortaya çıkmaması ve söz konusu kişilerin yolsuzluk ve rüşvete bulaşmamaları için, yaptıkları iş mukabilinde ihtiyaçları beytülmalden karşılansın. Allah'ın izniyle böylece onların bu hassas çabalarından mali açıdan verimli sonuçlar elde edilecektir (Nizamü'l-mülk, 2013: 83).

Yine vergi toplanırken halka iyi davranılmasını, çok fakir olanlara, yurtlarını terk etmemeleri için yardım edilmesini tavsiye etmektedir.

Ve dahi, raiyyetten öküüz ve tohuma muhtaç olacak kadar fakir u zarurete düşen olursa yerinden yurdundan cuda düşmesin, günlerini huzur içinde geçirsün diye vergi

⁶ Vergileri hükümdara giden araziler.

memurlarına, böylelerine ödünç vermeleri ve işini kolaylaştırmaları salık verilmelidir (Nizamü'l-mülk, 2013: 83).

Ayrıca, önceki kısımlarda da bahsettiğimiz üzere ikta sahibi olmayan gulamlara (kölelere) da belirli bir miktar verilmesini, bunu da bizzat padişahın vermesini salık vermiştir.

Nizamü'l-mülk eskiden padişahların iki hazinesi olduğunu, bunlardan birisinin hazine-i asl, diğerinin de hazine-i harç adını taşıdığını söylemektedir. Elde edilen gelirlerin çoğunlukla hazene-i asla konulduğunu ve zorunlu olmadıkça da hükümdarın hazine-i asldan harcama yaptırmadığını, buradan alınan bir şeyin ise en kısa zamanda tekrar yerine konulduğunu ve bu şekilde hazinelerin her zaman mamur (bayındır) olduğunu ve padişahların da güçlü olduğunu ifade etmektedir (Nizamü'l-mülk, 2013: 335).

Sonuç olarak Nizamü'l-mülk, bir devletin güçlü olabilmesi için reayasının da refah içinde ve mutlu olması gerektiğini belirtir. Bunun için de ikta sahiplerinin reyadan fazladan ücret almamasını, vergileri toplarken halka iyi davranmasını, fakir düşmüş insanlara yardım etmelerini tavsiye etmektedir.

3.6. Toplumsal Yapı

Monarşi sistemlerde toplumsal düzen ve siyasal sistemin bekası için iktidarla ilgili düşüncelerde, reaya siyasal hayatın dışında tutulmuştur. Sadece ırk, kan bağı ve tanrının lütfu gibi sıfatlara sahip insanlar siyasal hayattan pay alabilmiştir. Padişahın hanedanı, bazı aristokrat sınıfı mensupları ve vezir çocukları, soy ve mensubiyetleri sebebiyle güç merkezine yaklaşabilmiştir. Bu da reyanın kati olarak siyasetle ilgilenmemesi anlamına gelmektedir. Çünkü reyanın siyaset ve idari işlerle ilgilenmesi, hükümetin yapısının bozulmasına ve ülkede kargaşa çıkmasına sebep olabilirdi. Padişah, nasıl yöneteceğini iyi bilmekte ve kişisel özellikleri sonucu güç çevresini de seçme yeteneğine sahip olarak görülürdü. Nizamü'l-mülk Siyasetname'de reaya ve tebaadan bahsederken, negatif bir yaklaşım içindedir. O, padişaha reyanın sözünü dinlememesini, onları kendine çok yaklaştırmamasını tavsiye etmektedir. Özellikle kadınları dışlayan bir tavır sergilemektedir. Halkın padişahın sürüsü olduğunu beyan etmektedir. Makam ve mevkilerin sınıflandırılmasını savunan Nizamü'l-mülk, toplumun da lakaplarla sınıflandırılmasından yanadır. Bu konuda padişaha lakapları vermede dikkatli olmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca lakapların (unvanların) ekonomik ve sosyal durumlara göre verilmesi gerektiğini de söylemektedir. Yine o, padişaha, Mazdekizm (Mezdekizm), İsmailiye, batınlık gibi inanç mensuplarını cezalandırmasını da salık vermektedir (Eslami, 2013:20-21).

Her dönemde memleketlerin ilahi bir felakete maruz kalabileceğini öne süren Nizamü'l-mülk'e göre, böyle bir kargaşa ortamında nice tıynetsiz kişi iktidara geçerken, nice haysiyet sahibi kişinin de şerefi çığnenebilir. Yine kudreti elinde bulunduranlar istedikleri her şeyi yaptıkları için pek çok faziletli insan da bedbaht (mutsuz) olur. Hatta alçak, pespaye birisi emirliğe çıkarken, onurlu ve erdemli insanlar bundan mahrum kalabilir. Yeteneğe bakılmadan birisine çok sayıda unvan verilebilir (Nizamü'l-mülk, 2013:205). Görüldüğü üzere Nizamü'l-mülk bir görevin, işin ehline verilmesini istemekte, kargaşa durumunda bu düzenin bozulduğundan yakınmaktadır. Bu konuda Türkler ile hâceğânları (yüksek rütbeli ilim sahibi kişiler) karşılaştırmakta, adeta Türklerin, devletin kurucuları olduğunu unutup, yönetim yeteneğine sahip olmadıklarını ileri sürmektedir.

Türkler hâceğânın unvanlarını, hâceğân ise Türklerin unvanlarını almış olabilir. Türk ve Tacikler, bu iki topluluk âlimlerin ve imamların unvanlarını istismar ederek padişah namına ferman verirler. Böylece şeriat yıpranmış; raiyyet başına buyruk olurken ordu kanunsuz işlere tevessül eder. Halk arasında at izi it izine karışır. İşlere tedbir kılınmaz. Bir Türk on Tacik'in yahut bir Tacik on Türk'ün kethüdalığını ve emirliğini idare etse kimsenin sesi çıkmaz Bütün memleket işlerinin kaide ve nizamı bozulur... (Nizamü'l-mülk, 2013:205-206).

Bir şeyin sayısının ne kadar artarsa o kadar değerinin düşeceğini söyleyen Nizamü'l-mülk, bu sebepten unvanların da rastgele verilmemesi, hak edene hak ettiği unvanın verilmesi gerektiğini savunur. Ona göre bir memleketin genel kurallarından birisi unvanlara sahip çıkmak iken, diğeri de her şahsın makam ve mevkiini muhafaza etmesi yani sınıfını korumasıdır.

Tüccar bir şahıs ile bir çiftçinin, avamdan biriyle havastan birinin unvanları bir olunca bunların konumları arasında fark kalmayarak aynı olurlar. Bir imam veya kadının unvanı

muinu'd-devle olunca; bir Türk yamağının yahut ilimden irfandan haberi, hatta okuma ve yazması olmayan bir Türk kethüdasının unvanı da muinu'd-devle olursa âlim ve cahil, kadı ve büyüklerin tilmizlerinin sahip oldukları unvanlar aynı olursa hem aradaki farkı kaldırır hem de caiz olmaz. Dolayısıyla Türk askerlerinin emirlerinin unvanları daima hüsamü'd-devle, seyfü'd-devle, yemînud'd-devle ve şemsü'd-devle ve benzeri olagelmıştır. Hâcegân'ın, âmid ve diğer mutasarrıfların unvanları ise "amidu'l-mülk, zahirü'l-mülk, kıvamü'l-mülk, nizamü'l-mülk olagelmıştır... (Nizamü'l-mülk, 2013:216-217).

Yukarıdaki sözlerden de anlaşıldığı üzere Nizamü'l-mülk, unvanlar konusunda oldukça hassastır. Unvan kullanımının bir devlet geleneği olduğunu düşünmekte, hatta seviyeleri farklı insanların, aynı unvanı kullanmasının caiz olmadığını bile düşünmektedir. Unvana verilen değeri göstermek için anlattığı hikayeye göre, Sultan Mahmud tahta çıkınca Bağdat'taki halifeden kendisine bir unvan vermesini ister, o da kendisine *yemînu'd-devle* lakabını takdim eder. Yeni yerler zapt eden Mahmud, tekrar unvan ister, ancak bu sefer halife vermez. Sultan Mahmud, Semerkand Hanı'na üç unvan verdiği halde, kendisine neden bir unvan verdiğini sorar. Halife de bunun sebebini şu şekilde açıklar:

Unvan insanın halk tarafından tanınıp bilinmesini sağlamanın yanı sıra takdim olunduğunda insanın şerefini yükseltir. Adı, kişinin anne babası, künyeyi kişinin kendisi, unvanı ise hükümdar verir. Bu üçünün ötesindeki gereksiz ve dahi geçersizdir. Gereksiz ve geçersiz şeylerle uğraşmak akıllı adam karı değildir. dedikten sonra neden Semerkand Hanı'na üç unvan verdiğini hakkında ise şunları söyler: Hakana gelince, hakan cahil takımından bir Türk'tür. Onun bizden unvan talebi tamamen cehaletinden kaynaklanmakta ve biz de bu talebi onun gururunu okşamak için yerine getirdik. Oysa sen bin dalda ilim tahsil etmişsin ve bize ondan çok daha yakınsın. Bizim senin hakkındaki hüsn-i zannımız halkın diline düşecek ve kitaplara konu olacak ve altına mührünü basacağın talebinden evladır (Nizamü'l-mülk, 2013:217-218).

Önceki kısımlarda yeri geldikçe verilen bilgilerden de anlaşıldığı üzere, gerek Nizamü'l-mülk'ün gerekse halifenin Türklere bakışı hiç de olumlu değildir. Genelde onların ilim tahsil etmediklerinden ve bu sebepten cahil olduklarından dem vurulmuştur.

Nizamü'l-mülk'ün sınıfsal ayrımlara verdiği önem, lakaplar konusunda da kendisini göstermektedir. Çünkü sınıfsal ayırım bu lakaplarda daha görünür olmaktadır. O, toplumsal ayırımın lakaplar düzeyinde de korunmasından yanadır. Ona göre lakaplar onu taşıyan kişilere uygun olmalıdır. Şöyleki, o kadı, imamlar ve din âlimlerinin; *Mecdu'd din, Şerefu'l İslam, Seyfu's sünne, Zeynu's şeria ve Fahru'l ulema* gibi lakaplarla; askerler, emirler ve ikta sahiplerinin *Seyfu'd-devle, Hüsamü'd-devle, Zahirü'd-devle, Cemalü'd-devle, Şemsu'd-devle*, gibi lakaplarla; âmidler, amiller ve mutasarrıflar gibi yöneticilerin de *Amidu'l mülk, Nizamü'l mülk, Kemâlu'l mülk, Şerefu'l mülk, Şemsu'l mülk* gibi lakaplarla anılmasını istemektedir.

Yine o, din ve siyaset işlerinde görev yapanların belirli sorumluluklara sahip olmalarından dolayı, ilim irfan sahibi olmadan bunları kullananların padişah tarafından, herkesin mertebesini ve haddini bilmesi açısından cezalandırılmasından yanadır (Nizamü'l-mülk, 2013:226).

Yine Nizamü'l-mülk, Vezir, tuğraî, mustevfî, ârız-ı sultan, amid-i Bağdad, amid-i Horasan ve amid-i Harezm dışında memleket sathında hiç kimse "filanu'l-mülk" unvanını alamaz; ama hâce-i reşid, hâce-i sedîd, hâce-i saîd, üstad-ı hatîr, üstad-ı emîn gibi "mülk" lafzını ihtiva etmeyen unvanlar alabilirler, demektedir. Ona göre bu şekilde dereceler ve mertebeler de birbirinden ayırte diledir. O, padişahın kendisine yol yordam gösterecek, maharetli, işleri tanzim ve takip eden, unvanları kaidesince tertip eden, sapkınlık ve kötü alışkanlıkları bertaraf eden, keskin görüşlü ve keskin kılıçlı, mütehakkim (zorba) bir vezir bulmasını önermektedir (Nizamü'l-mülk, 2013:227)

Nizamü'l-mülk, toplumu inanç bakımından pir u pak ve kötü din olarak ikiye ayırmaktadır. Yani kendi ve padişahın mensup olduğu dini iyi, karşı grubu yani İsmailiye, Mezdeki, Yahudi, Hristiyanlık gibi inançları kötü olarak adlandırıp, toplumda dışlanmaları için değişik hikâye ve rivayetlere başvurmuştur. Yine o, bu amaca ulaşmak için Nizamiye medreseleri tesis ettirmiştir. Böylece Selçuklu devleti gücünü pekiştirmek için medreseler vasıtasıyla resmi dini anlayışını (Hanefi-Şafii mezhebi anlayışını) bilimin kenarında yaymağa çalışmıştır. Nitekim geniş bir coğrafyaya hakim olan Selçuklu

devleti toprakları içinde, çeşitli din, mezhep ve ırklar yaşamaktaydı. Ancak, bu toplumsal farklılıkları bu medreselerdeki öğretiler aracılığıyla azaltıp iktidarını sürdürebilirdi (Ahmadzadeh, 2015:54).

Mezdek Hurreme-din ve Bâtınîlerin aynı mezhepten olduklarını ve tek dertlerinin İslam'a ve Müslümanlara kötülük yapmak olduğunu ileri süren Nizamü'l-mülk, onlar için "Dürüstlük, zahitlik, takva ve peygamber ailesine duydukları sözde muhabbeti kullanarak insanları tuzaklarına düşürürler." demektedir (Nizamü'l-mülk, 2013:334).

Nizamü'l-mülk, kötü inanç olarak adlandırdığı inanç mensuplarını bastırmak için, eski İran Şahı Enuşirvan'ın Mezdekileri nasıl bastırdığını örnek vererek, sultanına da aynı yönteme başvurmasını tavsiye etmektedir.

Nüşirevân'ın yirmişerli gruplar halinde saraya gönderdiği Mezdekileri, silâhdârlar meydana götürüyor ve onları ayakları havaya gelecek şekilde baş aşağı çukura gömüyorlardı. O gün boyunca bu şekilde hepsi helak edildi... Bu olaylardan uzun bir süre sonra bu taifeden, fitneden cihanda eser kalmayarak hiç kimse sesini çıkarmaya cüret edemedi (Nizamü'l-mülk, 2013:291-293).

Kendi mezhebinden başka diğer bütün inançlara adeta savaş açan Nizamü'l-mülk, onlarla nasıl mücadele edileceğini de şu cümlelerle anlatmıştır:

Rafizilerden daha beter olan Batınîler vardır. Bu iki gürühün ne idüklerine dikkatle belle! Bu gürühler başlarını kaldırmaya niyet ettikleri vakit bunların tepesine çökmek, köklerini kazımak ve memleketi onlardan temizlemek, emniyet içinde hüküm sürmesi için dönemin hükümdarlarının boynunun borcudur. Keza Yahudilere, Hristiyanlara, Mecusîlere göre teslim edip onları Müslümanların idaresine atamak abesle iştigaldir (Nizamü'l-mülk, 2013:237).

Siyasetnamede, toplumun en alt sınıfından olan kölelerle ilgili olarak ise; "Nice bir zahmetle yetiştirilmiş, büyütülmüş köle artık hane halkından sayılarak gözetip kollanmalıdır. Nitekim âlimler bu hususta şöyle demişlerdir: 'Liyakatlı ve tecrübeli bir köle bin evlattan evladır.'" yazmaktadır (Nizamü'l-mülk, 2013:167).

Köleler, tabiatları icabı kendilerine ihtiyaç duyulduğunda düşmana karşı çıkmaz ve efendilerinin yenilmelerine sebep olabilirler. Bu durumu gidermek için kölelerin toplum hayatında yükselmelerinin önü sultan fermanı ile açılmalıdır. Bu şekilde toplum içinde bir konum elde edeceğine inanan köleler de sultan ve devlete hizmet edeceklerdir (Koç, 2015:500).

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Nizümül-mülkün tanımladığı toplumsal yapı, sınıflardan oluşmaktadır. Ona göre her sınıf yerini ve haddini bilmelidir. Hatta bu sınıflara mensup olanların kullandıkları özel unvanlar ve lakaplar olduğunu ve her sınıfın kendine ait olanı kullanmasını şiddetle önermektedir. Lakapları ve unvanları verme konusunda padişahın daha dikkatli ve titiz olmasını tavsiye etmektedir. Bu şekilde toplumsal düzenin bozulmayacağını ileri sürmektedir. Nizamü'l-mülk'ün üzerinde ısrarla durduğu diğer bir nokta da inanç konusu olmuştur. Kendi mezhebinden başka hiçbir mezhebe ve inanca anlayışla yaklaşmadığı gibi, onların yok edilmesinden de yana olmuştur. Aynı zamanda dini konularda toplumu iyi inançlı ve kötü inançlı olarak ayırmıştır.

4. SONUÇ

Siyasetnamede otoriter bir monarşi devlet yapısı kurgulanmıştır. Bu tür bir devlet yapısında Allah tarafından seçilip, özel yeteneklerle donatılan padişah, yaptıklarından sadece Allaha karşı sorumludur. Halka karşı ise herhangi bir sorumluluğu yoktur. Padişah, halkın isteğine göre değil, Allah'ın rızası için adaleti yerine getirmelidir. Padişah adaletsiz olsa bile halkın ona karşı isyan etme hakkı yoktur. Padişah ülkedeki eğitim, ordu, ekonomi, yargı, dinin muhafazası gibi pek çok konuda otorite sahibidir. Başka bir deyişle ülkedeki halkın canı, malı, mülkü padişaha aittir. İsteddiğini alır, istediğine verir.

Nizamü'l-mülk, güçlü bir devlet için gerekli olan ordunun daimi, maaşlı ve farklı ırklardan oluşmasını istemiş, hatta askerini padişaha bağlılığının devam etmesi için, padişahın bizzat askere maaşlarını vermesinden yana olmuştur.

Ayrıca padişahın devletin güvenliği ve halkın nezdindeki otoritesini koruması için, günümüz tabiriyle bir istihbarat ağı kurmasını önermiştir. Böylelikle hâkimiyeti altındaki toprakların dört bir köşesinde devlet güvenliğini tehlikeye atabilecek olayları da önleyebilecektir.

Ekonomi açısından ise Nizamü'l-mülk, haksız yere vergi toplanmaması ve halka zulüm edilmemesi için vergi toplayıcılarının daimi denetlenmeleri ve bu şekilde davrananların da ibreti âlem için padişah tarafından cezalandırılmasını ve ellerindeki iktaların da alınmasını önermiştir. Ayrıca halkın aracısız olarak padişaha ulaşip, şikâyetini bizzat anlatmasından da yanadır. Böylece yöneticiler de halka eziyet etmekten çekinmiş olurlar. Sonuçta adaletle yönetilen halkın geliri artacak ve halk da devlete düzenli vergi ödeyecektir. Bu şekilde ekonomisi güçlenen devletin, ordusu da güçlenecektir. Güçlü bir ordu da güçlü bir devlet demektir.

Son olarak, toplumu çeşitli sınıflara ayıran Nizamü'l-mülk, toplumsal sınıfların korunabilmesi için unvan ve lakapların kullanılmasını şiddetle savunmaktadır. Ona göre lakaplar ve unvanlar toplumsal düzeni sağlamaktadır. Yerli yersiz kullanılmalarında ise toplumda kargaşaya sebep olabilirler. Bu sebepten padişahın lakap ve unvan vermesinde titiz ve dikkatli olmasını tavsiye etmektedir.

KAYNAKÇA

- AĞIRNASLI, N. (2014). Büyük Selçuklu Devlet Adamlarının Adalet ve Refaha Dayalı Toplum Düzeni Oluşturma Gayeleri. *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 3, 112-122.
- AHMADZADEH, M. A. (2015). Came-i Şinasi-yi Tarihi-yi Dolet ve Nesbet-i An Ba Monasebat-i İctima-yi- Tolidi İran Der Esr-i Hâce Nizamü'l-mülk. *Dolat Pajouhi Dergisi*, 1(4),39-80.
- ALLAHYARİ, F., FROUGHİ, A. & MORSALPOUR, M. (2010). Baztab-i Karkerdha-yi Nehad-i Şahi Der Name-yi Tahir Be Abdullah. *Ganjineh Asnad Dergisi*, 20(4),18-29.
- AMOUEİ, H. ve KALANTARİ, M. (2010). Berresi-yi Tatbigi-yi Do Siyasetname: Seyrolmuluk ve Nesihetülmuluk. *Olume Siyasi Dergisi*, 9(22), 71-120.
- DEMİRCİ, M. (2000). İktâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde*, (cilt: 22, ss.43-47).
- DİNÇ, A., SAYIN, F. M. ve HALOW, N. (2012). Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi. *History Studies*, 4(Özel), 115-116.
- DOĞAN, N. (2002a). Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-I. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 127-158.
- DOĞAN, N. (2002b). Kutadgu Bilig'in Devlet Felsefesi-II. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 77-94.
- EBERHARD, W. (2007). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Kurumu Yayınları.
- ENAYAT, H. (1998). *Nahadha ve Endişehaye Siyasi Der İran ve İslam*. Der: Sadegh Zibakalam. Tahran: Rozaneh Yayınları.
- ERGAN, N. G. (1999). Güngör, Siyasetnamelerimizde Çizilen 'Devlet Adamı' Portresinin Temel Özellikler. *Bilig*, 8(99),27-45.
- ERGİN, M. (2007). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESLAMİ, R. (2013). Teknolojiha-yi Godret Der Siyasetname-yi Hâce Nizamülmük. *Jostarhaye Siyasi Moaser Dergisi*, 4(4),1-36.
- GENCA, E. (2009). *Eski Mezopotamya'da Hukuk Hareketleri ve Düzenlemeler (Sümer, Babil ve Eski İsrail Hukuku)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- HERODOTOS. (1973). *Herodot Tarihi*, Çev: Müntekim Ökmen, İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- HEYWOOD, A. (2014). *Siyaset, Çevirenler: Bekir Berat Özipek vd.*, 14. Baskı, Ankara: Adres Yayınları.
- KALLEK, C. (1998). Hisbe. *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde*, (cilt 18, ss.133-143).

- KHALİLİPOUR N. ve RASHEDMOHASSEL, M. T. (2016). Berresi-yi Tetbigi ve Mozui-yi Erteşastere-i Kavtiliye ve Siyasetname-yi Hâce NizamüMülk-i Tusi. *Pajouheshhaye İran Shenasi Dergisi*, 6(2), 21-40.
- KATOZYAN, H. & MOHAMMAD, A. (2011). *Tezadd-i Dolet ve Millet: Nezeriye-i Tarih ve Siyaset Der İran*. Çev: Alireza Tayyeb. Tahran: Ney Yayınları.
- KOÇ, E. (2015). *Nizamü'l-mülk ve Siyaset Düşüncesi*. Der: Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak. 1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı, ss. 493-502, Aksaray.
- KUCUR, S. S. (2000). İktâ (Selçuklular). *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde*, (cilt 22, ss.47-49).
- MENEKŞE, Ö. (2005). İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V(3)*,193-211.
- NİZAMÜ'L-MÜLK. (2013). *Siyasetname*. Mehmet Taha Ayar (Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları. 5. Baskı.
- ONAT, A., ORSOY, S. ve ERCİLASUN, K. (2004). *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu (Hun) Monografisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZ, M. (2007). Reâyâ. *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (cilt 34, ss.490-493).
- ÖZMEN, A. (2014). Siyasetname'de Yönetim Felsefesi. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*, 10, 203-217.
- PEKŞEN, O. (2016). Eski Mezopotamya'daki Savaşlarda Tanrıların Rolü. *History Studies*, 8(2),55-68.
- PİRNIYA, H. (2011). *Tarih-i İran-i Bastan*. Cilt 2, 8. Baskı, Tahran: Negah Yayınları.
- POGGİ, G. (2014). *Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği*. Çev: Aysun Babacan. 4. Baskı. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- REZAGHOLİ, M. (2012). *Tarih-i Siyasi-i İran-i Bastan*. İsveç.
- SEVİM, A. ve MERÇİL, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SARAFRAZİ, A. (2013). Tesir-i Siyasetname Hece Nizamül-Mülk Ber Sahtar-i Hükümet-i Selcuki. *Pajouheshhaye Tarihke İran ve Eslam Dergisi*, 13, 57-72.
- SASANPOUR, S. ve MOFTAKHARİ, H. (2011). Degerguni-i Nizam-i Gişrbendi-i İctima-yi Der İran Az Sugut-i Sasaniyan Ta Payan-i Omeviyan, *Thgigate Tarikh Ejtemaie Dergisi*, 1(1), 79-96.
- SEZER, Ö. VE SEZER, A. O. (2015). Devlet Yönetimi Teorisi Olarak Nizamü'l-mülk'ün Siyasetnamesi Çerçevesinde Adalet ve Meşruiyet. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak (der.). *1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*. 8-10 Ekim, ss.511-527, Aksaray.
- ŞİMŞİR, M. (2015). Nizamü'l-mülk'ün Siyasetnamesi ve İstihbarata Yönelik İlke ve Yöntemleri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17(28), 68-79.
- TERZİ, M. Z. (1996). Gulam. *Diyanet İslam Ansiklopedisi içinde* (cilt 14, ss.178-180).
- TÜRKDOĞAN, M. G. (2010). Siyasetnâmeler ve Bir Siyasetnâme Örneği Olarak Ahmedî'nin İskendernâme'si. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(12),418-430.
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (2006). *Osmanlı Tarihi, II. Cilt*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- YILMAZER, M. ve YAMANER, N. (2015). Nizamü'l-mülk Siyasetnamesi'nde Eşitlik ve Adalet, Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak (der.). *1. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı*, 8-10 Ekim, ss. 503-510, Aksaray.